

УДК 005:30

Сомова О.О

ПРОВІДНІ КОНЦЕПЦІЇ РИЗИКУ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ РИЗИКІВ У СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Сомова О.О. Провідні концепції ризику та менеджменту ризиків у соціальних науках.

Стаття присвячена аналізу наукових підходів щодо визначення наукової категорії «ризик». Обґрунтована необхідність вироблення відповідного загальноприйнятого понятійного апарату та його нормативно-правового закріплення, що дасть змогу запровадження ефективної системи управління ризиками в освітній сфері.

Ключові слова: соціальні ризики, невизначеність, загроза.

Сомова Е.А. Ведущие концепции риска и менеджмента рисков в социальных науках.

Статья посвящена анализу научных подходов к определению научной категории «риск». Обоснована необходимость выработки соответствующего общепринятого понятийного аппарата и его нормативно-правового закрепления, что позволит внедрение эффективной системы управления рисками в сфере образования.

Ключевые слова: социальные риски, неопределенность, угроза.

Somova O.O. Leading conceptions of risk and management of risks in social sciences.

The article is dedicated to the analysis of scientific approaches in relation to determination of scientific category "risk". It is proved the necessity of making of corresponding generally accepted definitions and their regulatory fixing that will give an opportunity of implementation of effective control system of risks management in educational sphere.

Keywords: social risks, uncertainty, danger

Постановка проблеми. Проблема ризику є міждисциплінарною, його термінологією оперують у природничих, технічних та соціальних науках. Визначення загального методичного, міждисциплінарного базису поняття ускладнюється, насамперед, тим, що в дослідженні ризику часом використовують несумісні методи і моделі. В основі теорій ризику фіксуються методологічні принципи і підходи, які виявляються вбудованими в динаміку еволюції парадигмальних основ науки, соціокультурних контекстів, відображають сформовану специфікацію і розмежування різних дисциплінарних областей. Ризик в історії розвитку соціуму об'єктивно супроводжував, а в окремих випадках і визначав, людське пізнання, ставав його атрибутом. Необхідність прийняття ризику (йти на ризик) була зумовлена практичною потребою діяльності

людини. Упродовж історії людство змінювало своє розуміння того, що таке ризик, якими є його джерела, як можна його уникнути. Якщо на початкових стадіях розвитку суспільства основними джерелами ризику були природні явища, а шляхами уникнення ризику – просторові пересування та чари шаманів, то сьогодні в якості найбільш небезпечних джерел ризику розглядаються сучасні технології, а методами та механізмами його уникнення виступають якнайбільш точні розрахунки, прогнози та передбачення, що ґрунтуються на складних, часто міждисциплінарних наукових підходах.

Метою статті є аналіз еволюції наукових підходів щодо визначення ризику, а також обґрунтування необхідності вироблення сучасного загальноприйнятого понятійного апарату щодо даної категорії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури дає змогу зробити висновок, що, науковці, які досліджують проблеми ризиків, дотримуються дихотомії, у рамках якої виокремлюють два види ризику – техногенний та соціогенний. Останній розуміють як наслідок виникнення у суспільстві ситуації невизначеності через втрату з боку суспільства контролю над соціальними і, в цілому, соціетальними змінами. До них належать, перш за все, суспільні конфлікти, різновиди девіації (особливо делінквенція), деякі форми соціальної напруженості. Погляди на сутність, специфіку, типи соціального ризику також мають багато розбіжностей [4, с. 23].

Наукове осмислення ризику почалося наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя, коли в основному були сформовані уявлення про ймовірнісний, стохастичний характер тенденцій суспільного розвитку. Своєрідним їх узагальненням стала праця Ф. Найта «Ризик, невизначеність і прибуток», що започаткувала серію досліджень, в основі яких – класична парадигма. [3, с. 44].

Для початкового періоду розвитку класичних концепцій характерною була інтерпретація ризику через призму математичної теорії ймовірностей. В результаті сформувалося поняття ризику, яке виходить з категорії невизначеності і аналізується як квантифікована величина потенційної небезпеки. Він відображає ймовірність і розмір можливих збитків, виграшу чи їх змінні величини; відповідно його вимірювання зводиться до вимірювання можливих потенційних втрат. Такий підхід і сьогодні є досить поширеним для ряду напрямів ризикології. Ризикована чи проблемна ситуація у такому дискурсі «є різновидом невизначеності, коли настання можливих подій є ймовірним і може бути оцінене» [5, с. 73]. У класичній теорії ризик завжди включає дві взаємопов'язані компоненти – об'єктивну (онтологічна невизначеність) та суб'єктивну (гносеологічна невизначеність). Оскільки чиста онтологічна невизначеність не може бути визначеною повністю, а гносеологічна невизначеність передбачає відсутність логічної і

пізнавальної упорядкованості, то класичний підхід дає змогу розкрити сутність ризику через невизначеність, використовуючи для формалізації ряд суміжних категорій – ймовірність, випадковість тощо.

Ф. Найт уперше запропонував розрізняти поняття «невизначеність» та «ризик», підкреслюючи принципову можливість вимірювання останнього, «ризик – це невизначеність, яку можливо виміряти, на відміну від власне невизначеності, яка передбачає неможливість вимірювання, зокрема щодо майбутніх подій; ризиком називається невизначеність будь-якого виду, пов'язана з непередбачуваними обставинами» [5, с. 225]. Своєрідною реалізацією запропонованих Ф. Найтом принципів стали статистичні методи, методи екстраполяції (аналіз та агрегація фактів досвіду в класи та побудова гіпотез щодо майбутніх подій), індукції та каузального (встановлення відносин підпорядкованості змінних у різних класах об'єктів) пояснення.

Основна мета класичних теорій полягала в розробці універсального методу, за допомогою якого вирішувалася проблема дослідження та управління ризиком. Однак класичні концепції, з їх орієнтацією на статистичні методи, не враховували ціннісні аспекти та демонстрували обмеженість свого застосування. Оскільки в ситуаціях ризику досить часто відсутні емпіричні дані, що можуть підтвердити чи спростувати ті чи інші прогнози, то у таких випадках неможливо достовірно встановити не лише ймовірність настання події, а й об'єктивно визначити розміри пов'язаних з нею збитків. У будь-якому разі суб'єкти керуються здебільшого ймовірнісними величинами, а тому класичне розуміння ризику, хоча й створює передумови для раціональних рішень, однак для більш адекватного розуміння потребує врахування кореляції потенційно негативних результатів з оцінками та розмаїттям різних видів активності суб'єкта. Для цього необхідно враховувати, з одного боку, що ризик не можна розглядати як ситуацію чистої невизначеності чи визначеності (детермінованості); з другого, ризик – це наукова категорія, що виходить з характеристики ситуації вибору. Також необхідно брати до уваги прагматичний і соціокультурний аспекти ризику. Так, Н. Луман експлікує істотні прагматичні характеристики ризику, дотримуючись балансу між специфічністю та універсальністю даної дефініції. Форма поняття ризику задається у вигляді багатоступеневої схеми контингентного (випадковість, невизначеність, необхідність» [3, с. 68].

У межах класичної теорії ризику необхідно відзначити праці Д. Мілля [3, с. 9], який ототожнював ризик з математичним очікуванням збитків, що матимуть місце внаслідок реалізації того чи іншого рішення.

А. Маршалл і А. Пігу вважали, що підприємці, які здійснюють свою діяльність за умов невизначеності, повинні керуватися двома категоріями: розміром очікуваного прибутку та величиною його можливих відхилень. Поведінка керівника, згідно з цією теорією, обумовлюється концепцією максимальної корисності, тобто за

можливості вибору перевага надається варіанту, у якому коливання прибутку є найменшими [4; 10].

Дж. Кейнс систематизував раніше відомі теорії ризику та доповнив їх фактором задоволення від ризику, суть якого полягає в тому, що заради більшого очікуваного прибутку керівник, зазвичай, більше ризикує. Це дало йому змогу стверджувати, що категорія ризику пов'язана з ймовірністю відхилення від поставлених цілей [3;101].

Протягом наступних років теорія ризику набула розвитку в працях Л. Джонсона [3;61]. Наукові доробки автора виходили з фундаментальних досліджень, пов'язаних із системним аналізом, теорією управління, теорією дослідження операцій та теорією ігор. У подальшому західна економічна думка розвивалася у напрямі теорії вибору, прийняття рішень в умовах ризику і невизначеності (Р. Марквіц, Д. Тобін, Б. Лінтнер, Шмітт). В Україні, яка на той час була частиною союзної держави, дослідження ризику були відсутніми, оскільки у 20-ті роки минулого століття було прийнято ряд законодавчих актів, які однозначно визначили поняття «нормального виробничо-господарського ризику», а в середині 30-х років у світлі жорсткого централізованого управління ризик було оголошено непотрібним капіталістичним рудиментом.

Завдяки працям У. Бека і Е. Гідденса набула значної популярності так звана «проблема суспільства ризику». Суспільство ризику вони розглядають не за основними технологіями його розвитку та функціонування, а за тими умовами, які є провідними у визначенні способу життя, а саме за умовами розподілу ризиків. У.Бек виділяє такі значимі соціальні особливості ризику [1; с.55]: ризик завжди притаманний соціальній системі; чисельне значення ризику виступає функцією якості соціальних відносин та процесів; ступінь ризику залежить від ступеня підготовленості експертів. Суспільство ризику виробляє технологічні та соціальні ризики. Це відбувається в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній. Ризики, відповідно до концепції У. Бека, долають кордони держав та набувають глобального значення. Універсальні для всіх суспільств небезпеки супроводжують постіндустріальне соціальне виробництво, у якій би країні воно не знаходилося. У соціальній сфері ризики трансформують соціальну структуру. Суспільство ризику не може бути подане у категоріях класового суспільства, сьогодні ці категорії набувають відносного характеру. Змінюють своє значення такі соціально-класові ознаки, як багатство, влада, престиж.

Ризик у концепції Е. Гідденса аналізується на рівні соціальних систем. На його думку, ризик є результатом модернізації та активізується процесами глобалізації. Життя в епоху “пізньої модернізації” – це життя у світі випадковостей та ризику, які є не-від’ємним супутником системи, що прагне до встановлення панування над природою та рефлексивного створення історії [1; с.13]. Повсякденне знання сучасного ризикова-ного

середовища зумовлює усвідомлення обмеженості експертного знання. Віра, що підтримує довіру у експертні системи, включає процес “розблокування” невігластва пересічних громадян, які насамперед підпорядковуються вимогам експертів.

Наприкінці 80-х років минулого сторіччя Г. Отвей запропонував відрізнити ризик на рівні сприйняття й об’єктивний ризик [5; с. 37]:

– «реальний ризик» – імовірність реалізації небажаних наслідків, що існує об’єктивно);

– «ризик на рівні спостереження» – оцінка реального ризику на підставі наукової теорії, виступає предметом імовірнісних експертних досліджень;

– «ризик на рівні сприйняття» – оцінка реального ризику, що здійснюється без застосування будь-яких теоретичних моделей, вивчається, у першу чергу, психологією та соціологією.

М. Дуглас не обмежуючись концептуальним баченням ризику, пропонує групову модель-матрицю, за допомогою якої пояснює поведінкові стратегії людей. В основі даної моделі знаходяться люди як продукт культури, вони є результатом певного виховання, що зумовлює до формування в них відповідних стереотипів: поборники рівноправ’я, індивідуалісти, ієрархісти, фаталісти і відлюдники [4;с. 53].

Н. Луман виводить два параметри ризику. Перший – ризик виникає випадково, можливість передбачення наслідків соціальної дії не може бути повністю адекватною. Друге – проблема ризику постає в результаті рішення, а тому пропонується реалізувати соціологічний підхід, який полягає у осягненні феномену ризику лише відповідно до смислу комунікацій – включаючи, звичайно, і повідомлення у комунікації про індивідуально прийняті рішення. На думку Н. Лумана: «Відмова від ризику, особливо у сучасних умовах, означала б відмову від раціональності» [2;с.80]. Але якщо маєш намір спостерігати за раціоналістичною традицією, тоді необхідно відірватися від притаманного їй розуміння проблеми. Потрібно лишити її проблеми, але при цьому усе-таки розуміти, що вона не може бачити те, чого вона не може бачити» [2;с. 89].

О. Яницький розглядає ризик у контексті модернізаційних процесів, він вважає, що будь-якому суспільному виробництву притаманна двоєдина рушійна сила – з одного боку, вона є генеруючою, а з другого – руйнівною. «Суспільство ризику» – це такий погляд на характер творення суспільного життя, коли виробництво благ та лих, досягнень та втрат трактуються як дві – онтологічно та гносеологічно – рівнозначні сторони даного процесу [4, с. 6]. Вчений виділяє два якісно різні типи перехідного суспільства: суспільство, у якому переважають процеси розвитку, та суспільство, для якого більш характерними є руйнівні процеси.

При розгляді особливостей модерністського підходу до ризику можна виділити такі риси: визнання об’єктивного характеру наукового

знання про ризик, використання здебільшого позитивістських засобів при аналізі ризику, логіка пізнання і управління ризиком, заснована на принципі домінування наукової експертизи. Для протидії ризикам модернізації суспільство створило та постійно удосконалює наступні три види соціальних технологій: створення технологій, що мінімізують ризики людини; формування та удосконалення технологій захисту; прийняття міжнародного законодавства та створення відповідних інституцій, діяльність яких націлена на розробку та підтримку так званої системи «норм ризику» як елемента архітектури глобального світового порядку.

В неklasичних теоріях ризик як об'єктивний компонент відображає той чи інший ступінь невизначеності щодо середовища активності суб'єкта. Суб'єктивний компонент ризику у даному випадку відображає готовність суб'єкта приймати рішення з урахуванням характеру та динаміки об'єктивної невизначеності. Іншим компонентом неокласичної інтерпретації є висвітлення прагматичних основ ризику. Ризик трансформується із статичного об'єкта дослідження в динамічний процес взаємодії людини, суспільства і природи.

Остаточно наука про ризик сформувалася лише наприкінці ХХ століття завдяки практичним потребам забезпечення безпеки в техносфері, стабільності суспільного виробництва в економіці та соціальної безпеки. Вивченням проблеми соціального ризику в Україні присвячені праці Борецької Н.П., Долішнього М.І., Гнибіденка І.Ф., Колота А.М., Лібанової Е.М., Новікової О.Ф. та інших вчених і фахівців. Визначення рівня соціальних ризиків, в основному, вони розглядають у контексті соціальної безпеки та соціального захисту.

На сучасному етапі розвитку ризикології як науки піддаються критиці уявлення про ризик, представлені у модерністських теоріях, та виникають постмодерністські теорії ризику. Вони базуються на вивченні сьгоднішніх тенденцій розвитку суспільства, серед яких можна виділити:

- універсалізацію ризику, тобто актуалізацію катастроф, що загрожують усім, незважаючи на належність до тієї чи іншої соціальної групи, а також ставлення до влади;
- глобалізацію ризику, яка так чи інакше впливає на життєві орієнтації широких верств населення різних країн;
- інституалізацію ризику, тобто появу організацій, що сприймають його як основний принцип власних дій;
- виникнення й посилення ризику в результаті ненавмисного побічного ефекту, наприклад погіршення екології внаслідок розвитку промисловості.

Особливостями постмодерністського підходу до ризику є визнання відносного характеру будь-якого знання про ризик, в тому числі запропонованого наукою; використання здебільшого якісних

засобів аналізу ризику; логіка пізнання та управління ризиком заснована на принципі соціального діалогу всіх зацікавлених суб'єктів.

Висновки. Таким чином, у більшості наукових теорій ризику висвітлюються, здебільшого, у двовимірній площині – масштабність ризиків та сфера існування ризиків.

Є не лише різні точки зору у розумінні поняття «ризик», а й різні підходи до оцінки його об'єктивного і суб'єктивного характеру. Ряд авторів виходять з того, що ризик – категорія об'єктивна, що дає змогу регулювати відносини між людьми (ризик розглядається в якості можливої небезпеки випадкової появи негативних наслідків); інші дотримуються позиції суб'єктивної концепції ризику (ризик завжди є суб'єктивним, оскільки виступає як оцінка людиною можливих альтернатив).

Ризику притаманні як об'єктивна, так і суб'єктивна характеристики, причому об'єктивна є виразом негативного впливу неконтрольованих випадкових подій, а суб'єктивна базується на ігноруванні об'єктивного підходу і виникає внаслідок реалізації ризику через свідомість людини.

Аналіз наукових підходів щодо поняття соціальних ризиків дав можливість виділити їх загальні характеристики:

- соціальні ризики не є наслідком причин, обумовлених природними чи технологічними процесами, а також індивідуальними біологічними і поведінковими особливостями окремих індивідів;
- соціальні ризики розглядаються як небезпека, що виникає і проявляється в соціальній сфері, вона може негативно вплинути на життєдіяльність окремих соціальних груп;
- соціальний ризик пов'язаний зі змінами у суспільстві, він є наслідком невідповідності діяльності суб'єкта та об'єкта ризику змінам соціального середовища.

На нашу думку, поняття ризику в соціальній площині має поєднувати як екзогенний, так і ендогенний характер та зміст – ризики можуть бути пов'язані не лише з можливими втратами, а й з можливостями отримання переваг та прибутку.

Дослідження соціальних ризиків повинні виходити, насамперед, з характеру їх прояву. Позитивний зміст соціальних ризиків полягає в тому, що розвиток будь-якої системи неможливий без прийняття рішень, наслідки яких мають неоднозначний характер. Суб'єктивність ризиків проявляється у тому, що суб'єкт управління свідомо ризикує на основі аналізу цілей, альтернатив і перспектив розвитку. Негативний характер соціальних ризиків знаходить прояв у високій імовірності настання негативних наслідків від дії факторів, які несуть загрози стабільному розвитку соціуму. Об'єктивність цих ризиків може полягати у неможливості їх запобігання, стихійності та незворотності негативних суспільних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

- 1. Бек У.** Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. **2. Гидденс Энтони.** Социология / Энтони Гидденс; Науч. ред. В.А. Ядов; Общ. ред. Л.С. Гурьевой и Л.Н. Иосилевича; [Пер. В. Малышенко и др.]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с. **3. Диев В. С.** Управленческие решения: неопределённость, модели, интуиция / В. С. Диев. – Новосибирск, 1998. – 163 с. **4. Коноплицька Т. О.** Соціальні параметри ризиків. [Текст] : автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04/ Коноплицька Т.О.; Інститут соціології НАН України. – К., 2007. – 18 с. **5 Найт Фрэнк Хейнеман.** Риск, неопределенность и прибыль / Ф.Х. Найт ; Пер. с англ. М.Я. Каждана